

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 98–99, 2005–2006, Suppl. 1. Докторантски четения – март ’2006

ANNUAIRE DE L’UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE D’HISTOIRE

Tome 98–99, 2005–2006, Suppl. 1. Lectures de doctorat – Mars ’2006

МЕЖДУНАРОДНАТА АРХИВНА ОБЩНОСТ И ПРОБЛЕМИТЕ НА
ДОСТЪПА В СЪВРЕМЕННИТЕ АРХИВИ СЛЕД ВТОРАТА СВЕТОВНА
ВОЙНА ДО 80-ТЕ ГОДИНИ НА ХХ В.

РАЛИЦА ЦВЕТКОВА

Ralitsa Tsvetkova. THE INTERNATIONAL ARCHIVAL COMMUNITY AND THE PROBLEMS OF ACCESS TO ARCHIVES IN THE PERIOD AFTER WORLD WAR II UNTIL THE 80^S OF THE 20TH CENTURY

The study treats issues related to the liberalization of the archives and their opening for the public in the period after World War II until the late 80^s of the XX C. Special attention has been paid to the international archival forums on the establishment of optimal conditions for free use of the public archival resource.

The reports and discussions reviewed attest to the active engagement of the professional archiving community with the issues of regulations and management of access to the archival documents.

Regardless of the numerous initiatives, however, in the period reviewed the problems of liberalization remained unsolved. An attempt has been made to identify the specific causes for this, one of the most essential among them being the existence of two models of archiving system – liberal and totalitarian, characteristic of the two opposing military and political blocs – Western and Eastern.

Една от основните дейности, свързани с функционирането на архивите, е създаването на оптимални условия за използване на документите, което включва осигуряване на регламентиран достъп на потребителите до интересуващата ги информация. Визираните проблеми около ползването на обществения архивен ресурс са предмет на обсъждания, дискусии, публикации, а нерядко и спекулации в публичното пространство години наред. Темата придобива особено актуално звучене от края на 80-те и началото на 90-те години на миналия век, което е обяснимо с оглед цялостните преобразувания в обществено-политическата, икономическата и културната сфера след разпадането на бившия Съветски съюз и мрежата от негови сателити. С края на Студената война и рухването на т.нар. желязна завеса страните от дотогавашния социалистически лагер са подложени на трансформации, чиято цел е постепенното им приобщаване към традициите и постиженията на демократичните държави. Започналите промени не подминават и архивната

система, която обичайно се схваща като консервативна поради своя характер и цели, а именно – съхраняване на историческата памет на обществото. Архивната реформа се разглежда като неизбежна последица от променената ситуация, а един от аспектите ѝ е проблемът за осигуряването на свободен достъп до архивите, респ. до намиращите се в тях документи, за всички граждани без оглед на каквито и да е различия. Въпросите, свързани с либерализирането на архивите и тяхното „откриване“ за широката публика, обаче са дискутирани от архивната професионална общност и поставяни в дневния ред на международните форуми далеч преди споменатите по-горе сътресения.

За пръв път проблемът за достъпа до архивите за научни изследвания е поставен за разискване на Международния конгрес на архивистите и библиотекарите, състоял се в столицата на Белгия през 1910 г. Въпреки че до обсъждане така и не се стига (доклади по тази тема не постъпват) в хода на изложенията отчетливо прозвучава искането за по-голяма откритост на архивите за целите на използването във всичките му аспекти (научноизследователски, частен, от правов характер, за нуждите на администрацията и пр.)¹.

След Първата световна война въпросът за регламентацията на свободния достъп до архивните източници се задълбочава, оставайки все така нерешен². В този период се наблюдава пораснал интерес към документите за Новото време, а същевременно са налице тежки условия за достъп до тях, особено след идването на власт на фашистките и тоталитарни режими.

За да се решат в някаква степен проблемите с ползването на архивите и да се компенсира липсата на оптимални условия за работа на изследователите към Обществото на народите се предвижда създаването на „факсимилна колекция от филми“, или общ каталог на документите от националните архиви, под формата на „милиони негативи“. Обмислянето на подобен проект демонстрира безсилието на архивисти и изследователи от демократичните страни да решат проблема с достъпа. Западните специалисти историци констатирали с огорчение, че „те познават XIX в. по-малко, в сравнение с XVI в.“ По отношение на достъпа в практиката продължава да битува „закона на века“ (по определението на един архивист от края на XIX в.), т.е. през XIX в. се разкриват документите, отнасящи се за XVIII в., през XX в. – за XIX в.³

Втората световна война повече от всички предишни военни конфликти води до промяна в ценностната система и нагласите на обществата като цяло. Катаклизмите, предизвикани от нея, рефлектират и върху съдбата на архивите, много от които сменят собствениците си в резултат на териториалните промени в хода и след края на войната, други, за съжаление, изчезват безвъзвратно⁴. В новата историческа ситуация бавно, но сигурно се променя и манталитетът на хората, които проумяват колко уязвимо е архивното наследство, за чието запазване са необходими не само постоянни грижи, но и обща воля за съхраняване на световната историческа памет. Многобройни са проблемите, предизвикани от следвоенните мерки. Остават нерешени и въпросите, наследени от миналото. Разделението на света на два противостоящи си военнополитически блока – Западен и Източен – с всички произтичащи от това последици допълнително затруднява съвместните инициативи на архивната професионална общност. Независимо от съществуващите обективни пречки за изграждане на единна политика по отношение на архивите, от началото на 50-те години на XX в. насетне са подети множество инициативи за съвместно професионално решаване на най-належащите проблеми.

Още през 1946 г. в качеството си на главен архивист на САЩ Солон Бък подготвя доклад под надслов „Проектопрограма на Организацията на Обединените нации по въпросите на образованието, науката и културата в областта на архивната политика“, както и реч, произнесена на X годишен конгрес на Обществото на американските архивисти, озаглавена „Единният свят на архивистите“. В тях излага идеите си за международно

сътрудничество в областта на архивната дейност, като предлага „създаването на международна организация, ангажирана със съхраняването, усъвършенстването и осигуряването на най-ефективно използване на архивното наследство на човечеството в целия свят“⁵. Апелът на С. Бък към професионалната общност за единодействие и консенсус по отношение съдбата на архивите е продиктуван от стремежа да се противопостави на националистически интереси, които биха били във вреда на световното културно богатство. Според него „научните достижения, основаващи се на архивните ресурси на отделна страна, не могат да не се оценяват като едностранни и националистически. Единствената алтернатива на това е свободният достъп до всички първоизточници, в която и страна да се намират те, а също и изготвянето на фотокопия и тяхната обмяна“⁶.

Схващанията на американските архивисти се споделят и от други техни колеги, които стават инициатори за провеждането на международни форуми и други прояви на сътрудничество, посветени на проблемите с достъпа до архивите. В периода след Втората световна война разпространението на информация в хуманитарните области е сред основните приоритети в дейността на Юнеско, а въпросът за използването на архивни документи си остава един от най-важните в програмата и дейността на Международния съвет на архивите (МСА).

Под една или друга форма този въпрос се поставя почти на всеки международен архивен форум от 1950 г. насам, независимо дали се обсъждат проблеми на държавни или частни архиви, на такива на обществени или църковни организации. Неговото решение може да се облекчи или пък да се усложни от състоянието на научносправочния апарат на архивите, тяхната техническа база (копирни машини, апарати за микрофилмиране, компютри и др.), времето и условията за работа в читалните зали, юридическите норми за достъпа и др.

На петата Международна кръглата маса на архивите, проведена през 1959 г. в Лисабон, Робер Анри Ботие отделя на този въпрос цял раздел от доклада си. В представения на вниманието на аудиторията материал „Архивите на служба на историческите изследвания“ френският учен констатира различията в реда за достъп, съществуващи в архивите на отделните страни. Ботие акцентира върху обстоятелството, че в различните държави ограничителният период варира от 100 и повече години в Белгия до пълна липса на такъв в Полша. В доклада е отбелязана и тенденцията към намаляване на посочените срокове до установяването на 50- или даже 30-годишен срок на давност. Ценни сведения се предоставят и за процедурата, която трябва да се спазва преди получаване на разрешение за използване на доста по-късни документи: 1. разрешение се дава от централната администрация на архивите (Белгия, бившите ГДР и Чехословакия, Италия, Холандия, Португалия); 2. администрацията на архивите предоставя материали след запитване до институциите, предали материалите (Гана, Гърция, Румъния); 3. разрешението се дава от фондообразователите, предали своите документи в архива или наложили съответните ограничения (Австралия, Великобритания, Дания, САЩ, бившата ФРГ, Швеция)⁷.

Въпросът за правото на свободен достъп до източниците на информация не е приоритет единствено на архивистите или на историците като най-заинтересованите изследователи, боравещи с архивните свидетелства за миналото. Той се поставя от самия живот и нередко поражда спорове както в средите на законодателите, така и сред научната общественост. През 1958 г. във Великобритания чрез специален акт на парламента е забранено предоставянето на документи, създадени през последните 50 години. Това предизвиква остра полемика. Актът е характеризирани като консервативен и реакционен, пред който бледнеят дори и „средновековните“ порядки. Неговите противници често цитирали думите на английския либерален историк лорд Актън (Джон Емерик Едуард

Далберг): „Да се затворят архивите за историците, означава да се предаде историята в ръцете на врага“. През 1966 г. премиерът Харолд Уилсън подписва специално постановление за откриване на архивните материали до 1922 г., т.е. практически срокът се намалява до 43 години. Впоследствие е съкратен с още 13 години и в момента е 30⁸.

В средата на 60-те години в САЩ е създадена специална комисия на Държавния департамент, на която е възложена задачата да проучи и подготви изследване за дипломатическите архиви на 74 страни. Целта ѝ е да изясни възможностите за достъп до архивните материали там. Данните са достатъчно красноречиви и показателни: в 27 страни архивите са или абсолютно недостъпни за изследователи, или в тях няма конкретни разпоредби за достъпа; в 17 страни този въпрос се решава индивидуално за всяко лице; в 12 страни ограничителният срок не надвишава 50 години; и примерно в около 30 държави дипломатическите документи са достъпни след изтичането на определен срок (от 50 до 100 години) или след определена дата. Дискусията в Канада също е оживена. Там ограничителният срок е фиксиран до 35 години⁹.

На фона на описаната по-горе ситуация не е никак странно, че въпросът за „откриване на достъпа до архивите“ е поставен като приоритетен в дневния ред на извънредния Международен конгрес на архивите, проведен във Вашингтон през 1966 г. Сред обществеността по това време се оформя мнението, че документите не се създават от историците и целта на архивите не са научните търсения. Тяхното създаване е резултат от практическите нужди (от юридическа гледна точка) на държавата, различните учреждения, корпорации или частни лица. Оттук се налага изводът, че собствениците на архивите, независимо дали държавни институции, обществени организации или частни лица, съобразяващи се със собствените си интереси, имат правото да забранят или ограничат използването на документите. От такава гледна точка при въвеждането на ограниченията се взема предвид националната сигурност, търговската тайна или личният живот.

В доклада си ръководителят на Архивната служба на Канада Лемб (W. K. Lamb) застъпва концепцията, че „всяко секретно мероприятие на правителството е несъвместимо с демокрацията“ и липсата на свободен достъп до информация представлява нарушение на гражданските права. Без пълното познаване на фактите нацията не може да упражнява контрол върху правителството. Компромис между двата противостоящи принципа Лемб намира във фиксирането на 25-годишен срок, след който администрацията да предоставя документацията си на разположение на обществото. На конгреса се поставят за разискване и въпросите за достъпа до икономическите и частните архиви. Темата е подета от председателя на Холандската архивна служба Харденберг (H. Hardenberg), който отбелязва липсата на яснота около решаването на проблема в законодателно отношение.

На разглеждания международен форум своята гледна точка споделя и завеждащият Централния партиен архив при Института „Маркс – Ленин“ (ЦПА ИМЛ) при ЦК на КПСС А. А. Соловьев. Изказвайки принципно съгласие с необходимостта от облекчаване на достъпа, съветският представител подчертава, че не е дошло времето за отмяната на ограниченията и поставя въпроса за тяхната разумна регламентация и отпадането на неоправданите препятствия при работата в архивите. Той прави класификация на ограниченията, като ги разделя на три групи: ограничения във времето; ограничения по отношение на съдържанието; ограничения за кръга на изследователите. След това Соловьев информира делегатите, че в Съветския съюз не съществуват ограничителни срокове за допускане на изследователите в архивите¹⁰. Въпреки това, в последвалия период условията за достъп до архивите в СССР не се променят съществено чак до 90-те години на XX в., което предопределя в известна степен забавянето в развитието на историческата наука.

В търсене на адекватно за времето решение на разглежданите проблеми секретарят на изпълнителния комитет на МСА Шарл Кечкемети прави предложение да се създаде „международен читателски билет“, издаван от дирекциите на архивите или от други национални архивни служби. По замисъла на автора този билет може да служи като своеобразно удостоверение – препоръка за работа в чуждестранни архивохранилища.

Като взима под внимание развитието на съвременната наука, конгресът „изразява пожелание, че отговорните архивни власти ще вземат мерки за съществено облекчение на правилата за достъп до архивите по пътя на съкращаването, доколкото това е възможно, на съществуващите ограничителни срокове и посредством предсрочното откриване на определени категории документи за целите на изследователите“. За проучването на възможностите по този въпрос е препоръчано да се създаде работна група. В тази насока е изготвен и доклад от Робер Анри Ботие, професор в Екол де Шарт, Париж, и главен секретар на Десетата международна конференция на Кръглата маса, състояла се от 9 до 11 май 1967 г. в Копенхаген, озаглавен „Конкретни проблеми, поставени на архивните дирекции от проектите за либерализацията на използването на документите“. Докладът е изработен въз основа на отговорите на подробни въпросници, които са попълнени предварително от отделни страни¹¹. На Кръглата маса делегатите, между които и български представител, се запознават с посочения доклад. В него се изтъква, че практиката при използването на документите в отделните страни е коренно различна поради съществуването на разнородни архивни системи и на съществени отлики по отношение на юридическите и административните норми. Една от най-разпространените пречки за по-пълна либерализация на достъпа до документи е признатата законна воля на всяка държава да защити своята външна и вътрешна сигурност, както и гарантиране на авторското право и правото на лична тайна на всеки гражданин. В някои страни се ограничават използването на документите, които засягат религията, икономическите и финансовите интереси на държавата, на частния бизнес и на личността¹².

Предвидени са и различни ограничителни срокове, преди изтичането на които архивните документи не могат да се ползват. Едни от тях са свързани с такива исторически събития като Първата или Втората световна война, смяна на системата на управление, а други – с фиксираните срокове, след които институциите фондообразователи предават документите си в държавните архиви (25, 30, 50 и повече години). Преобладават сроковете между 30 и 50 години. 30-годишният срок се свързва с практическите справки, които архивите се опитват да избегнат, както и с бурните политически събития, свързани с нацизма, фашизма, Испанската гражданска война, Втората световна война и други въпроси, които тогава все още са предмет на текущата политика на редица държави. 50-годишният срок в повечето случаи се свързва с личните документи и с изискванията на законите за авторското право.

Някои категории документи са труднодостъпни поради това, че се съхраняват от самите институции, в резултат от чиято дейност са създадени. Това се отнася за архивите на министерствата на външните работи, на отбраната и др. Ако документите са предадени в държавните архиви, те нерядко се подчиняват на норми, изработени от съответните министерства, от които произхождат. Подобни трудности се откриват и по отношение на документите на коронованите особи, президентствата, министерските съвети, парламентите. Някои институции като ведомствата на външните работи, на вътрешните работи, на правосъдието, на отбраната или забраняват достъпа до документите, създадени от тях, или дават разрешения за ползване, като се съобразяват с всеки конкретен случай. В отделни страни преценката е предоставена на държавните архиви.

Друга категория документи не се предоставя за ползване в значително по-продължителни срокове в сравнение със споменатите по-горе. Това са документи от

личен произход или засягащи дейността на отделната личност, особено в случаите, когато документите биха могли да я компрометират. За да се защити правото на гражданите на личен живот и частна собственост, до определени документи достъпът е свободен едва след срок от 50 до 125 години. Сред тези документи са: първичните статистически материали, данъчните досиета, които съдържат информация за печалбата, фирмените, ипотечните и други действия, свързани с т.нар. търговска тайна, лични и медицински досиета, оригинални актове и пълномощия, съдебни, полицейски и затворнически досиета, регистри за гражданско състояние и пр.¹³

Докладчикът Ботие отбелязва очерталата се тенденция за съкращаване на сроковете, след които документите могат свободно да се използват от 50 на 30 години средно от датата на създаването им. Тази тенденция се обуславя от нарасналия интерес на историците към съвременните проблеми, но тя създава трудности за архивистите от кадрови, финансов, материален и друг характер. Преценява се, че събитията, предшестващи Първата световна война, са отзвучали, докато тези отпреди Втората световна война са още твърде актуални и свързани с политиката на редица страни. Поради тези съображения Ботие предлага срокът за предоставяне достъп до документите да се определи на 30 до 40 години от създаването им според условията, които съществуват във всяка отделна държава.

Стъпка в посока либерализиране ползването на документите е предложението да се отхвърлят по принцип забранените периоди, които се отнасят за всички фондове и всички потребители, а да се възприеме друга, вече диференцирана система, при която да се взема решение за конкретните документи и читателите, които ще ги ползват. За функционирането на тази система той разглежда два варианта: 1. създаването на два отделни ограничителни срока – един за секретни и друг за административни документи; 2. на дирекциите на архивите да се делегират пълномощията да / или да не предоставят делата от административен характер, „изхождайки от вида на изследването и категорията на изследвателя“.

В препоръките на X конференция се съдържа следното: „Вземайки под внимание изискванията на съвременните исторически, икономически и обществени науки, дирекциите на архивите да наложат 30-годишен ограничителен срок, а за някои категории документи – 50; като се откажат от общите за всички видове документи и изследователи ограничителни периоди, да използват за това диференцирана система посредством даването на администрацията на архивите на правомощия да решава от името на собственика или неговия наследник (след предоставянето от последния на съответното разрешение) въпроса за предоставянето на документи от частни сбирки“¹⁴.

Без да претендира за цялостно и окончателно решение на проблема за достъпа до архивни документи, разгледаният доклад свидетелства за опитите на международната архивна общност да постави за обсъждане пред възможно най-широка аудитория въпросите около свободното използване на архивното наследство. Десетилетия наред на подобни форуми, както и в по-тесните среди на архивната колегия в отделните държави, ще се разискват обстоятелствата, свързани с достъпа до документите. Пример за ангажираността на МСА към посочената проблематика е проведеният от 3 до 7 септември 1968 г. в Мадрид VI Международен конгрес на архивите. В дневния ред на заседанията присъства подетата от предходния Извънреден конгрес тема за либерализиране на достъпа до архивите. Основният доклад е изнесен от Шарл Кечкемети, който разглежда режимите на използване на документите в отделните страни, сходствата и различията по отношение ролята на държавата¹⁵.

В преамбюла на своя доклад за улесняване на достъпа до архивните материали и въпросите, свързани с микрофилмирането, Шарл Кечкемети предлага да се изработи

обща линия, т.е. да се формулират положения, удовлетворяващи повече или по-малко всички заинтересовани. Въвеждането на подобен режим на достъп цели да улесни изследователите на архивните материали. Кечкемети ясно си дава сметка, че изработването на каквито и да е задължителни „норми“ е трудна задача. Ето защо по-скоро има предвид провеждането на известни реформи. В тази връзка той смята микрофилмирането като възможен вариант за частично решаване на проблема с достъпа. Мадридският конгрес записва като препоръка към подетите по-рано предложения: „[...] а. с цел облекчаването на научните изследвания и отстраняването на всички неоправдани ограничения, закритият период на архивите не трябва да превишава в общи линии 30 години, при което определени серии или фондове могат да бъдат разкривани по-рано, а пък други засекретени документи може да не се предоставят на учените и по-продължително време, което обаче не може да надвишава 80 години; б. ограничителният период и правилата за достъп трябва да се уеднаквят, както за частните, така и за държавните документи; гражданите на дадена страна и чужденците трябва да са равнопоставени по отношение на достъпа; в. преди въвеждането на международни читателски билети трябва да се въведат национални читателски билети, осигуряващи достъп до всички архивни учреждения в пределите на дадена страна; г. да поддържа и поощрява издаването на микрофилми и създаването на такива по молба на учените, независимо от обема на документите и от целта на изследването“¹⁶.

В доклада си Кечкемети подчертава тенденцията към увеличаване процента на читателите, бързото развитие на съвременните исторически изследвания и разширяване полето на новата проблематика. Разглежда въпросите за сроковете за използване на архивните документи, както и на частни документи (лични фондове), режимът за чуждестранни читатели, микрофилмите за тях и пр. На конгреса се правят практически изводи и се препоръчва на архивните институции в различните държави да положат усилия за премахване на всяко неоправдано ограничение с цел да се разшири достъпът до архивите за научни изследвания и други цели¹⁷.

Преди да измине едно десетилетие, се налага отново да бъдат обсъждани проблемите около ползването на архивите на международно ниво. Една от дискутираните теми на VIII Международен конгрес на архивите, проведен от 27 септември до 1 октомври 1976 г. във Вашингтон, е тази за „радикалните изменения в достъпа и използването на архивите“, като по този проблем са изнесени три доклада от представителите на Унгария, Индия и тогавашна ФРГ. Това са съотв. „Увеличаване на читателите в архивите в периода след Втората световна война“, „Либерализация на достъпа и използването на архивите“ и „Прогресът в техниката и разширяване на достъпа в архивите“¹⁸. По време на разискванията по въпросите за използването на документите се очертават много трудности. Те произтичат най-вече от различията в законодателството и практиката на отделните държави, особености, които в редица случаи правят недостъпна документацията, необходима за научни и практически цели.

В доклада си индийският представител С. Прасад споделя, че за последното десетилетие се забелязва тенденция да се предоставят за исторически изследвания документи от по-късна дата. В много страни изследователите се допускат да работят с документация с 30-годишна давност, а само няколко години преди това срокът е бил 50 години. Изключение правят Франция и Белгия, където архивите са закрити за значително по-дълъг срок. Докладчикът изказва необходимостта от усъвършенстването на справочния апарат на архивите във връзка с описаните процеси. Отбелязва се, че в някои страни все още съществено е ограничен достъпът до частната документация, до архиви с търговска, банкова и друга информация. Спирайки се на проблема с достъпа до архивните мате-

риали на ООН и други международни организации, С. Прасад подчертава, че „достъпът до (тези) архиви далеч не е задоволителен“¹⁹.

Докладът на германския представител Х. Боберах е посветен в общи линии на влиянието на техническата база на архивите върху по-широкото използване на архивната документация. Докладчикът счита, че въз основа на отговорите от проведена анкета, може да се направи следният извод – за микрофилмиране се използва 35 мм микролента. Във Федералния архив на ФРГ за направата на копия в бъдеще ще се използват микрофишове, такова е намерението и на Правителствения архив в Лондон. В доклада е отбелязано, че Националният архив на САЩ широко практикува изготвянето и продажбата на микрокопия от документи. Става ясно, че разходите по производството на микрофилми (заплащането на труда на специалистите, а също на архивистите, участващи в подбор на материалите, амортизацията на оборудването, разходите по съхранението на контролните копия и пр.) се покриват едва частично от таксите за тяхната продажба²⁰.

Като цяло може да се каже, че VIII Международен конгрес на архивите протича в благоприятна атмосфера по отношение на въпроса за „Разширяване на достъпа до архивна документация“. Конкретно нови концепции и предложения не са направени. Докладчиците и участниците в дискусиите предлагат като по-нататъшна либерализация на достъпа намаляването на ограниченията за ползването на частна документация. Решението на последния въпрос е пряко свързано с проблема за авторското право и юридическите гаранции за съхраняване на търговските и други лични тайни. По това време е в своя разгар така нареченото „дело Никсън“, свързано с въпроса за принадлежността (към обществените или частните) на президентските документи. Също така нова е и информацията за достъпа до архивите на международни организации, в които правилата за работа с документи са доста по-строги в сравнение с тези в националните архивохранилища.

В препоръките на конгреса по конкретния въпрос не се споменава нищо. МСА наблюдава отблизо разрешаването му в различни страни и е наясно, че препятствията са непреодолими. В САЩ, където се състои конгресът, неотдавна са протекли шумни процеси, свързани с дейността на разузнавателните органи (ФБР и ЦРУ). Опитът за налагането на табу върху документация, разкриваща тяхната „нечиста“ работа в страната и зад граница, предизвиква протести сред голяма част от обществеността. В този период въпросът за достъпа до източниците на информация постоянно се обсъжда на ежегодните сбирки на американските исторически общества: създават се специални комисии, провеждат се работни съвещания, конференции и пр., но проблемът остава открит. Въпреки че от 1974 г. съществува „закон за свобода на информацията“, нейното получаване е съпътствано от такива процедури, които не са по силите на всеки. Нерядко се случва административните служители да изпаднат в курioзни ситуации, като изискват от изследователите справки за политическа благонадеждност, полагане на клетва за непринадлежност към комунистическа партия, пръстови отпечатащи или огромна сума (до 300 хиляди долара) срещу издирването на исканите документи²¹.

На конгреса изнасят своите доклади и представители от Нигерия и Брега на слоновата кост, в които се обръща внимание на спецификите при използване на архивите в развиващите се страни. Поставят се за обсъждане проблемите около съдбата на документите, създадени от метрополитите, тъй като значителна част от архивното наследство на бившите колонии е изнесено при напускане на старата колониална администрация²².

Във връзка с различията в нормативната уредба, която регламентира принципите и методите за работа с архивни документи, в края на 60-те години на XX в. е подета нова инициатива. През 1969 г. редакционната комисия на „Архивум“²³ решава да публикува текстовете на законите и нормативната база за архивите, действащи в различните страни

по това време. Изпълнението на замисъла се реализира първоначално в четири тома – XVII, XIX, XX и XXI, които се появяват в периода 1971–1973 г. За цяло десетилетие те формират един незаменим справочен източник за интересуващите се от правните и административни проблеми, възникващи при работата с архивите, както и от еволюцията на съвременната теория за архивите²⁴.

Направеният дотук преглед на международните форуми от 60-те и 70-те години на XX в., посветени в една или друга степен на интересуващата ни тематика, свидетелства за ангажираността на архивната колегия в наднационален мащаб с въпросите на регламента и управлението на достъпа до архивните документи. През разглеждания период обаче проблемите около свободния достъп до архивните документи остават нерешени, въпреки визираните инициативи за либерализиране на архивите.

Причините за липсата на конкретни промени в законодателната база на архивите, а оттам и в практиката по използването на обществения архивен ресурс в отделните държави не са една и две. Сред най-съществените пречки за конструктивен диалог и изграждане на единна политика по отношение на достъпа до архивната информация е съществуващата десетилетия наред пропаст между двата противоположни модела в архивната система – либералният и тоталитарният. Независимо от факта, че представители на бившите социалистически страни се включват активно във форумите и заседанията на МСА, налагането в Централна и Източна Европа на т.нар. централизиран архивен модел в условията на тоталитарната държава, различен от съществуващия в демократичните общества, поставя обсъжданията по архивните въпроси на съвсем различна плоскост. Докато либералният подход спрямо архивната система в западноевропейските държави се характеризира с наличие на законодателна база, регламентираща процесите и дейностите, свързани с използването на обществения архивен ресурс, при тоталитарния модел ситуацията е доста по-различна. В бившите социалистически страни са приети архивни закони, повечето от които съдържат членове за свободен достъп до т.нар. държавен архивен фонд²⁵, но на практика се оказват в сила редица ограничаващи използването фактори. Сред тях можем да посочим съществуването на еднопартийна политическа система, под чийто контрол се намират всички държавни структури, вкл. и архивната институция. Липсата на демократичен контрол върху дейността на административното ръководство обяснява защо достъпът до архивите не е определен като право на личността. Редът и условията за ползване на архивните документи не са гарантирани нормативно, а се превръщат в привилегия, зависеща от архивната администрация или от конкретния фондообразувател. Достъпът до архивите, при които третираните като „непрофесионални“ (т.е. непринадлежащи към комунистическата партия) изследователи са автоматично отстранявани от определени категории документи, е допълнително затруднен от списъци на забранени за проучване теми²⁶. По подобен начин се оформят закрити за използване архивни масиви, като в редица случаи фондообразувателите като МВР, МВнР и др. с неограничени правомощия по отношение на документацията им налагат правила за достъп до съответната информация. Последниците от подобна практика са измъкването на цели архивни комплекси извън контрола на съществуващото архивно законодателство.

Друга съществена отлика от архивната практика в западноевропейските държави е съществуването на мрежа от партийни архиви, състояща се от централен партийен архив и регионални партийни служби, отговорни единствено пред комунистическата партия. Така очертаната архивна система функционира паралелно с държавните архиви, без обаче да се подчинява на архивното законодателство. Правилата за достъп до партийните архиви са още по-строги, като ограниченията за ползване включват дори забрана за публикуване на научносправочния им апарат²⁷.

Тоталитарният модел в архивната система на страните от Централна и Източна Европа с присъщите му негативи, вкл. и по отношение ползването на архивите, се пропуска успоредно с демократичните промени в бившия социалистически лагер. От края на 80-те години на миналото столетие започва и реформирането на архивните институции, което поставя на дневен ред с особена острота проблемите за свободния достъп до документите. Либерализирането се схваща като задължително условие за демократичното преустройство на обществото, чиято цел е скъсване с наследството на тоталитарното минало и възприемане на нови ценности. Опитите за промени, които да ги доближат до съществуващия либерален модел на архивна система в демократичния свят, карат правителствата и отговорните фактори в архивните институции на бившите социалистически страни да предприемат инициативи за сближение със Запада. В стремежа си към преобразувания в архивната система посочените държави изпращат свои представители на международни и регионални форуми, на които се дискутират най-належащите проблеми във връзка със съдбата на архивите²⁸.

По време на многобройните и разнообразни прояви на международно сътрудничество от началото на 90-те години на XX в. насам професионалната общност на архивистите се обединява около идеята за гарантиране правото на свободен достъп до архивите, което да бъде регламентирано законодателно. Все повече са гласовете, настояващи, че „ние като архивисти сме отговорни не само за голата информация, но и за обстоятелствените връзки и сме длъжни да осигурим на всички изследователи (включително на тези от чужбина и на онези, които принадлежат към групи, непредизвикващи нашите симпатии) равно право на достъп до всички първоизточници“²⁹. Затова една от основните цели на международна организация като МСА е съдействие за достъп на изследователите до историческите извори в общ план, помощ при отстраняването на пречки от всякакъв род и поощряване на разпространението на архивни справочни материали и микрофилмови копия на документи. В новата ситуация се възприема схващането, че „архивите позволяват на гражданите да контролират своите правителства, да им искат сметка и да ги държат отговорни. Оттук и решаващата връзка между добре поддържани и достъпни архиви, от една страна, и демокрация, от друга. Освен това архивите утвърждават правата на индивидите, на групите, на институциите и на държавите“³⁰. Сложността при решаването на проблема за достъпа до архивните документи произтича от противопоставянето на правото за свободно ползване на обществения архивен ресурс, от една страна, и закрилата на личния живот и интересите на държавата и обществото, от друга. Ето защо в съвременното европейско архивно пространство се налага идеята за възприемането на единна политика на достъп до публичните архиви³¹. В основата на новата политика по отношение ползването на архивна информация се поставят общи принципи, съответстващи на демократичните ценности на обществото.

БЕЛЕЖКИ

¹ Старостин, Е. В. Обсуждение проблемы доступности документов на международных форумах архивистов. – Советские архивы, 1990, № 5, с. 17.

² Изключение в това отношение представляват някои страни с традиции в архивното дело, като на първо място тук трябва да споменем Франция. Един от основните принципи на т.нар. френски архивен модел е законодателно постановеното право на свободен достъп до архивните документи за всички граждани, което се постулира за пръв път още през 1794 г. По-подробно вж.: Тодорова, Р. Френският архивен модел и регламентацията на достъпа в историческите архиви и цитираната там литература: <http://www.clio.unisofia.bg/BG/konfarch/conf18.pdf>

³ Старостин, Е. В. Цит. съч., с. 18.

- ⁴ По-подробно вж.: *Кечкемети, III*. Разпилените европейски архиви: не е ли време за следвоенно споразумение? – АП, 1993, № 3–4, 63–65.
- ⁵ Цит. по: *Ван ден Брук, Ян*. От Брюксел до Пекин. – АП, 1997, № 1–2, с. 12.
- ⁶ Цит. по същата статия, с. 12.
- ⁷ *Старостин, Е. В.* Цит. съч., 18–24.
- ⁸ Пак там, с. 19.
- ⁹ Вж. архивните закони, поместени в: *Archivum*, vol. XVII, XIX, XXVIII.
- ¹⁰ Не бива да забравяме, че това е официалната позиция на СССР по отношение на достъпа до архивите, прокламирана в немалко документи. В случая Соловьев, като изразител на съветската линия, не е обективен. В действителност практиката в тогавашните социалистически страни е доста по-различна и е свързана с многобройни ограничения пред потребителите на архивна информация, което предизвиква и оживените дискусии за разсекретяване на архивните документи след рухването на тоталитарните режими.
- ¹¹ *Коен, Д. Б.* Десетата международна архивистка конференция на Крылата маса в Копенхаген. – ИДА, 15, 1968, с. 341.
- ¹² Пак там, с. 341.
- ¹³ Пак там, с. 342.
- ¹⁴ *Старостин, Е. В.* Цит. съч., с. 21.
- ¹⁵ *Белов, Г. А.* VI Международный конгрес архивистов. – Советские архивы, 1969, № 3, 30–39.
- ¹⁶ *Старостин, Е. В.* Цит. съч., с. 21.
- ¹⁷ *Белов, Г.* Цит. съч., с. 33.
- ¹⁸ *Костов, М., В. Филипова.* VIII Международен конгрес на архивите. – ИДА, 35, 1978, 313–316.
- ¹⁹ *Капран, М. Я., О. А. Михайлов.* ICA VIII'76. VIII Международный конгрес архивов. – Советские архивы, 1977, № 1, 67–75.
- ²⁰ Пак там, с. 72.
- ²¹ *Старостин, Е. В.* Цит. съч., с. 23.
- ²² *Костов, М., В. Филипова.* Цит. съч., с. 314.
- ²³ Издание на МСА – 1951–2000 г. От 2001 г. наследник на „Archivum“ става „Comma“.
- ²⁴ *Archivum. International Review on Archives. Vol. XXVIII. Archival Legislation 1970–1980. N. Y., London, Paris, 1982, p. 15.*
- ²⁵ Като пример можем да посочим българското законодателство – чл. 18. /1/ от Закона за ДАФ гласи: „Документите на Държавния архивен фонд могат да се използват от всички учреждения, организации и граждани на Република България за нужди на социалното управление, за научни изследвания, за патриотично и нравствено възпитание, за културно-просветни и практически цели, за уреждане на трудови и имуществени отношения на гражданите и за други нужди“ – Закон за ДАФ, обн. в: ДВ, № 54, 12 юли 1974, цитирано след изм. на закона, обн. в ДВ, № 12, 12 февр. 1993.
- ²⁶ Повече по въпроса вж. у: *Рес, И.* Демократизацията в управлението и използването на архивите в страните от Източна и Средна Европа – АП, 1993, № 1–2, 38–40.
- ²⁷ За повече подробности вж. правилниците за ползване на архивни документи в бившия Централен партийен архив – ЦДА, ф. 1Б, оп. 8, а.е. 4235, л. 10–12; ЦДА, ф. 1Б, оп. 8, а.е. 6644, л. 32–39.
- ²⁸ В редица прояви на международно сътрудничество като конгреси на МСА, кръгли маси на архивите, колоквиуми, регионални срещи на професионалната общност и пр. съвместни инициативи се включват и български представители на архивната колегия. Техните впечатления и доклади, придружени с ценни преводи на дискутирани теми, се появяват на страниците на „Архивен преглед“, запознавайки всички изкушени от архивната проблематика с актуална информация.
- ²⁹ Цит. по: *Ван ден Брук, Ян*. От Брюксел до Пекин. – АП, 1997, № 1–2, с. 29.
- ³⁰ Цит. по: *Петрова, В.* Международен колоквиум по въпросите на архивното законодателство. – АП, 1994, № 1–2, с. 88.
- ³¹ По-подробно вж.: *Нейкова, А.* Българските архиви и научната комуникация в информационното общество. – Във: Известия на Националния литературен музей, 2, 2004, 42–50.